

УДК 130.2 Чижевський, Фробеніус

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ФІЛОСОФСЬКОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ЕПОХ У ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО В ЗІСТАВЛЕННІ З КОНЦЕПЦІЄЮ ЛЕО ФРОБЕНІУСА

Смольницька О.О.

Науково-дослідний інститут українознавства
Міністерства освіти і науки України

У статті зіставляються філософські засади концепції культурно-історичних епох у Д. Чижевського і теорії культурних кіл Л. Фробеніуса. Наголошено на гіпотетичній взаємодії цих теорій у працях українського і німецького вчених. Висвітлюються наукові погляди Л. Фробеніуса. Розглядаються біологічні релікти у культурних теоріях. У роботі застосовані філософський, історичний, етнологічний, релігієзнавчий дискурси.

Ключові слова: філософія, українознавство, теорія культурно-історичних епох, теорія культурних кіл, платонізм.

Постановка проблеми. Сучасне українознавство останнім часом активно залучає компаративістику, що дає можливість з'ясувати взаємовплив методів і підходів. Те ж саме стосується залучення здобутків літературознавства і філософії в українознавчий обіг. Зокрема, теорія літератури пов'язана з філософією в тому плані, що вивчає літературний процес у концептуальному, методологічному, структурному аспектах. Взаємодія цих двох дисциплін зумовлена первинністю філософії стосовно висловлених філологічних питань, адже, наприклад, стосовно форми і змісту першим написав Платон у «Державі», пропонуючи розрізнити у мові поняття *що* і *як* (що стосувалось і риторики, і поезики) – остаточно це оформлене в книзі третій, діалог з Адімантом: «...ми, здається, повністю розглянули ту частину мистецтва муз, яка пов'язана із умінням оповідати і міфами, відтак стало зрозуміло, про що слід говорити і як потрібно говорити» [5, с. 84].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Київська школа філософії презентована у працях українських і зарубіжних учених (Г. Вдовиченко, П. Йолон, С. Козак, А. Конверський, Н. Кривда,

І. Огородник, В. Плужник, А. Погорілий, Д. Прокопов, В. Пшеничнюк, С. Руденко, М. Русин, О. Смольницька, С. Сторожук, В. Шинкарук, П. Ямчук та ін.). Було здійснено системний аналіз і опис історії етапів формування та розвитку Імператорського університету Святого Володимира, пізніше Київського інституту народної освіти КІНО (сучасного Київського національного університету імені Тараса Шевченка, з особливим акцентом на філософії М. Дашкевича, П. Житецького, С. Гогоцького, М. Зерова, А. Лободи, В. Перетца, В. Петрова (В. Домонтовича, Бера), Д. Чижевського та ін. (докладніше – у праці: [6]).

Виокремлення нерозв'язаних раніше частин проблеми. Актуальність статті полягає в розгляді філософських систем київської школи кінця XIX – початку XX ст. без відриву від загального світового контексту. **Мета** – зіставлення поглядів Дмитра Чижевського і Лео Фробеніуса. Досліджується емпірична подібність концепцій. Відповідно до мети ставиться **завдання**: проаналізувати «біологічні» релікти в теоріях Дмитра Чижевського (1894–1977) і Лео Фробеніуса (Leo Frobenius, 1873–1938).

Виклад основного матеріалу. Для кращого виокремлення подібних тенденцій у названих учених слід проаналізувати теорію Д. Чижевського стосовно культурно-історичних епох і літературних стилів. У «Порівняльній історії слов'янських літератур» Д. Чижевський стверджує, що розвиток літературних стилів має певні тенденції, «які дають змогу історію літератури розглядати як осмислений процес» [11, с. 37], причому, на думку дослідника, «легко зрозуміти, що зміна (тут і далі виділення авторське. – О. С.) – це завжди *рух до чогось інакшого* і що цей рух в особливо вираженій формі може бути рухом до *протилежного*» [11, с. 37]. Дослідник робить основний акцент на протилежностях – зокрема, стверджує, що бароко і романтизм були «свідомими протилежностями ренесансу і класицизму» [11, с. 38]. Основні імена, на які спирається Д. Чижевський, це Якоб Бьоме (в авторській транскрипції Боєме), Ангелус Сілезіус, Фрідріх фон Шпес та ін.

Аналітик робить перехід до спеціфіки XIX ст. За словами Д. Чижевського, період другої третини XIX ст. часто називали часами «історизму», тобто пробудження історичної свідомості, причому важливо збагнути, що історичний процес «є процесом суцільним та що цей суцільний процес не лише можна витлумачити, інтерпретувати як єдність, а що він дійсно такою єдністю є» [10, с. 609]. Цікаво, що, застосовуючи імена названих німецьких філософів, дослідник прокладає ланку до наступного щабля – XIX ст. Інакше кажучи, існує взаємозв'язок епох, і потрібен був накопичений матеріал для формування принципово нових ідей.

Взаємозв'язок епох нагадує асоціативний. Тому ще одне питання, на яке треба звернути увагу під час аналізу взаємодії філософських і літературознавчих методів, – це закони асоціацій, з якими має справу кожен дослідник художнього тексту. За словами Е. Маха, ці закони можуть бути зведені до одного закону, що становить собою таке твердження: «з двох змістів свідомості, А, В, які один раз існували одночасно, один при своєму повторному приході викликає й другий» [3, с. 194]. Ми наводимо слова Е. Маха, тому що вчені Київського університету були обізнані з його теорією (як і взагалі вчена аудиторія Російської імперії).

Проте в літературознавчих працях дослідник спирається не тільки на інтроспективні властивості психології, а й винаходить так званий змішаний метод, який додає врахування історично-культурного контексту і ретроспективний аналіз. Цей метод знаходимо в працях В. Петрова і Д. Чижевського, тоді як А. Лободу і В. Петретца як вихованців ідей XIX ст. більшою мірою цікавить інтроспективний метод, тобто спірання на сам текст.

Зауваження Д. Чижевського дуже цінні, тому що дають можливість пов'язати ментальні та літературознавчі (а також *літературотворчі*) чинники з точки зору філософії на новому рівні. Дослідник роздумує, які філософські методи і прийоми придатні для XX ст. Для цього й потрібний культурологічний екскурс.

Загальновідомо, що Д. Чижевський наголосив на необхідності характеристики окремих епох за змістом. Учений пояснює такий вибір усвідом-

ленням того, що історичний процес відбувається завдяки націям, народам чи їхнім групам, і як приклади такого творення наводить «орієнтальний», «германський» або «романо-германський» світ, «нарешті в майбутньому про «слов'янський» світ» [10, с. 610], згадуючи слов'янофілів. Формулювання українського вченого нагадують сучасну термінологію – визначення культурних регіонів та локусів. Наприклад, К. Корольов виокремлює чотири локуси, на яких базується європейська культура: середземноморський, германо-скандинавський, слов'янський, Британських островів (через змішаність культур) [2, с. 7].

Слід наголосити на тому, що кінець XIX – початок XX ст. характеризується інтуїтивною подібністю наукових концепцій, причому лідером стає німецька школа (Л. Фробеніус, Ф. Гребнер, В. Шмідт та ін.). Виникає інтерес до етнографічних, антропологічних, мовленнєвих особливостей «примітивних» племен (наприклад, у Бразилії) і Сходу (у тому числі Африки, Єгипту), а також до ментальності, поведінкових особливостей. Збирається і систематизується фактаж, який дає підставу формулювати національний характер кожного досліджуваного етносу (так, Л. Фробеніус започаткував картографічний підхід). Отже, відбувся остаточний перехід від описовості до аналізу. Д. Чижевський використовував цю методологію, причому можна стверджувати не про наслідування концепцій сучасників, а й про відкриття незалежно від інших учених. Таким чином, виник спільний вектор теоретизування.

З наведеного вище можна було б дійти висновку, що Д. Чижевський – продукт виключно німецької класичної філософії та, відповідно, німецької культури. Але базова освіта у вченого була вітчизняна (Київський університет Святого Володимира), і свідомо Д. Чижевський як український патріот і українознавець розвивав наукові погляди спочатку на українському ґрунті (до 1945 р. перебуваючи серед української інтелігенції в Українському Вільному Університеті). Це стало причиною інтересу аналітика саме до української філософії та літератури. Водночас теорія культурно-історичних епох, висвітлена вченим, не може розглядатися відірвано від загального історичного, культурного, мистецького, філософського контексту початку XX ст. Зокрема, саме в цей період стала популярною та впливовою теорія культурних кіл, яка належала німецькому етнографу-африканісту, антропологу, археологу Лео Фробеніусу, який збагатив етнологію, культурологію, історію новими здобутками: зібраним матеріалом, а також методологією (досі існує його *alma mater* – етнологічний Institut für Kulturmorphologie, або das Frobenius-Institut при Університеті імені Йоганна-Вольфганга Гете, Франкфурт-на-Майні [7, с. 27]); сама німецька аудиторія наголошує на незвичному науковому методі вченого та неоднозначному сприйнятті за життя його біографії та поглядів [8]. Узагалі цей учений фактично першим став вивчати Африку [4, с. 47]. Найвідоміша праця – «Походження африканських культур» (1898). Треба сказати, що Л. Фробеніус спирався на досягнення біології, тому виокремлював «морфологію», «анатомію», «фізіологію» культури. Д. Чижевський натомість не розглядав культуру так звужено, проте його теоретичні здобутки підтверджують, що історичний процес, культу-

ротворчість, урешті-решт, самі епохи, нагадують функціонуванням живий організм.

Але яка характеристика концепції Л. Фробеніуса? На відміну від Д. Чижевського, він зі своїм досвідом етнографа-мандрівника (і, відповідно, інтересом до матеріальної культури та ритуалу) поділив культурні кола на нігритське, малайсько-нігритське, індійське, семітське. Слід зауважити, що Л. Фробеніус виокремлював їхній вплив саме на африканському континенті. Учений знаходив у цих колах спільне завдяки своїй гіпотезі, нібито існувала першооснова – нігритська культура. (Д. Чижевський не стверджував подібних речей, причому настільки категорично, але йому була близька ідея спільної культури – індоєвропейської, – тобто дослідник розглядав питання культур глибоше). Цікаво те, що всі культури Л. Фробеніус поділяв на «телурійсько-ефіопсько-патріархальну» і «хтонічно-хамітсько-матріархальну», причому базував їх на прикладах рослинного світу: культура розвивається, як рослина. Патріархальна, на його думку, полягала в опануванні довкілля, зростанні вгору (зокрема, до неї дослідник відносив англосаксонську з її ідеологією завойовництва, імперськістю), друга – навпаки, хтонічна й заривається вглиб (як німецька, російська; під останньою, вочевидь, Л. Фробеніус, як інші його зарубіжні сучасники, узагалі мав на увазі слов'янські, культури – тому він міг би віднести до матріархальної українську). Ця теза нагадує поширене твердження про те, що українська культура в основі матріархальна. Вадою цього методу є, зокрема, нерозрізнення дослідником слов'янських культур, які, звичайно, не всі в своїй основі матріархальні та хтонічні (аналогічно – німецька культура).

Згодом Л. Фробеніус ще більше радикалізувався, вважаючи, що весь Схід загалом хтонічний, а Захід – телурійський [4, с. 47]; звичайно, ця теза дискусійна.

Також у власній термінології Л. Фробеніус виокремлював поняття *Kulturgebiet*, *Kulturprovinz*, *Kulturgruppe*, *Kulturkreis*. За цією теорією, культурне коло – це початковий чинник, який створює культуру, цесередини завершений і цілісний, причому цей феномен має індивідуальну душу. Таку душу Л. Фробеніус вважав нематеріальним началом і дав їй грецьку назву *Paideuma* (Пайдеума) – буквально «виховання, плекання, виникнення». Чи пов'язано це з поняттям історичного духу? Спільні ознаки простежуються вже на самих витоках – античній базі. До речі, за словами Д. Чижевського, поняття історичного «духу» було вперше вжито не Гегелем, як часто вважають, а представниками різних течій XVIII ст. [10, с. 610]. Але суттєво, звичайно, те, що відтоді поняття «духу» остаточно ввійшло до філософського – а не тільки релігійного – ужитку. Загалом можна казати про запозичені тенденції містицизму від авторів XVII ст. (цитованих Д. Чижевським), що було розвинуто в XIX–XX ст.

За концепціями різних учених (Л. Фробеніуса, Ф. Гребнера та ін.), на території кожного материка може існувати кілька культурних кіл [1, с. 74]. Також, на думку Л. Фробеніуса, культурні кола здатні взаємодіяти і пересуватися завдяки тому, що Пайдеума – рухоме начало, яке може розширюватися й звужуватися, ослаблюватися й зміцнюва-

тися, причому цілі культурні комплекси здатні зніматися з місця та мігрувати. Завдяки таким зсувам і відбувається змішування культур (дифузійонізм). Саме так вчений і пояснював міфологічні, ритуальні, культурні й обрядові паралелі різних народів [1, с. 75]. Звичайно, у сучасній науці така теорія виглядає дещо прямолінійною й наївною, хоча б тому, що дослідник може видавати бажане за дійсне. Незважаючи на те, що Д. Чижевський не посилався на Л. Фробеніуса (так само як німецький дослідник – на українського філософа), варто говорити про інтуїтивну подібність їхніх методологій. Адже саме наприкінці XIX – на початку XX ст. у Німеччині відбулося принципово нове дослідження культур, причому маловідомих (як африканської), що призвело до культурознавчих концепцій і експериментів: наприклад, саме теорія культурних кіл стала підґрунтям для праць етнологів, зокрема, згаданого Ф. Гребнера [1, с. 75]. Отже, теоретично здобутки Л. Фробеніуса певною мірою дотичні поглядам Д. Чижевського. Теорія культурних кіл розроблялася по-різному, проте її основа лишалася сприятливим інструментом для нових досліджень.

Зв'язок культурно-історичних епох цікавив не тільки Д. Чижевського і В. Петрова. Так, С. Франк стверджував, що після досвіду Французької революції Ж. де Местр і Е. Берк збагнали європейську думку цінним розумінням того, що суспільство не будується людьми, а «створюється на кшталт органічних істот, проростаючи з минулого» [9, с. 21]. Щоправда, Д. Чижевський та інші українські дослідники не стверджують це так прямолінійно, принаймні не вдаються до біологічних паралелей, але загалом ідея еволюції і взаємопроникнення культурно-історичних процесів не була їм чужою. За уважного читання текстів праць Д. Чижевського впадає у вічі те, що уявлена дослідником схема зміни стилів і епох не така струнка, як здається, бо вчений наголошує на «реліктах», збережених в інших епохах (скажімо, рештках бароко в романтизмі), а відтак ці рецидивні тенденції можна порівняти з біологічними істотами; «біологічна» класифікація притаманна й методу В. Проппа, з чіми працями вчені Київського університету були обізнані. Навіть термін «морфологія» активно вживався як Л. Фробеніусом (морфологія культури), так і В. Проппом («Морфологія волшебной сказки», 1928). Прикметно те, що обоє цих авторів етнічні німці та мали відповідну німецьку освітню базу.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, можна простежити емпіричну подібність поглядів Л. Фробеніуса і Д. Чижевського в загальному ключі, що зумовлюється підвищеним інтересом до первісних або маловідкритих культур (кінець XIX – початок XX ст.). Спільним для цих дослідників є інтерес до онтологізму, зумовленим формуванням нової філософської парадигми та зміною історичних умов. Українознавчий контекст досліджень Д. Чижевського цікавий, зокрема, застосуванням ученим німецької методології для аналізу українських художніх текстів, причому у філософському, а не суто літературознавчому аспекті. Тут можна стверджувати навіть про українознавчий експеримент. Залучення здобутків інших культур сприяє розширенню і поглибленню українознавчого наукового апарату,

що було доведено ще Д. Чижевським. Робота має перспективу продовження у річці зіставлення теорії названого вченого з аналогічними теоріями німецьких та інших зарубіжних (англійських, американських та ін.) дослідників, із залученням їхніх праць в оригіналах.

Список літератури:

1. Кондратьев А. Герман Феликс Вирт и «Хроника Ура Линда» / Андрей Кондратьев // Вирт Г. Ф. Хроника Ура Линда. Древнейшая история Европы / Герман Феликс Вирт / Пер. с нем. Кондратьев А. В. – М.: Вече, 2007. – С. 74–75.
2. Королев К. Мифология Британских островов: энциклопедия / Кирилл Королев. – М.: ЭКСМО, Спб.: Terra Fantastica, 2007. – 635, [1] с.: ил.
3. Мах Э. Анализ ощущений и отношение физического к психическому / Э. Мах. – М.: Изд-е С. Смирмунта, 1907. – 304 с.
4. Мосионжик Л. А. Технология исторического мифа / Л. А. Мосионжик / отв. ред. С. Е. Эрлих. – Спб.: Нестор-История, 2012. – 404 с.
5. Платон. Держава / Платон / Пер. з давньогрец. і комент. Дзвінки Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.
6. Смольницька О. О. Філософсько-методологічні засади літературознавчих досліджень в Київському університеті кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Монографія / О. О. Смольницька. – К., 2013. – 208 с.
7. Солонин Ю. Н. Целостность как методологический принцип в культуроведении / Солонин Ю. Н. // Этносоциум и межнациональная культура. – 2014. – № 4(70). – М.: Этносоциум, 2014. – С. 27.
8. Verhoeven B. Er hat «Afrika seine Würde und Identität wiedergegeben» – Leo Frobenius und seine Bedeutung für das Konzept der Négritude / Ben Verhoeven [Electronic Resource]. – Der Zugriffsmodus: http://www.frobeniusinstitut.de/index.php?option=com_content&task=view&id=67&Itemid=134 – Deutsch.
9. Франк С. Религиозные основы общечеловечности / Семен Франк / Путь. – № 1. – Сентябрь 1925 // Путь. Орган русской религиозной мысли. – Кн. 1 (I-VI). – М.: Информ-Прогресс, 1992. – С. 21.
10. Чижевський Д. Культурно-історичні епохи / Дмитро Чижевський // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. (у 3-х кн.). – Кн. 3. – К.: Рось, 1994. – С. 609–620.
11. Чижевський Д. І. Порівняльна історія слов'янських літератур: у 2 кн. / Чижевський Дмитро Іванович / Олеся Костюк (пер. з нім.), Михайло Наєнко (передм.), Микола Ігнатенко (пер. з нім.). – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 287 с. – (Серія «Альма-матер»).

Смольницька О.А.

Научно-исследовательский институт украиноведения МОН Украины

УКРАИНОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФИЛОСОФСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ЭПОХ У ДМИТРИЯ ЧИЖЕВСКОГО В СОПОСТАВЛЕНИИ С КОНЦЕПЦИЕЙ ЛЕО ФРОБЕНИУСА

Аннотация

В статье сопоставляются философские основы концепции культурно-исторических эпох у Д. Чижевского и теории культурных кругов Л. Фробениуса. Отмечено гипотетическое взаимодействие этих теорий в трудах украинского и немецкого ученых. Освещаются научные взгляды Л. Фробениуса. Рассматриваются биологические реликты в культурных теориях. В работе применены философский, исторический, этнологический, религиоведческий дискурсы.

Ключевые слова: философия, украиноведение, теория культурно-исторических эпох, теория культурных кругов, платонизм.

Smolnytska O.O.

Research Institute of Ukrainian Studies

THE UKRAINIAN STUDIES ASPECT OF PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF CULTURAL-HISTORICAL EPOCHS BY DMYTRO TSCHIZEWSKIJ IN COMPARISON TO LEO FROBENIUS CONCEPTION

Summary

In the article philosophical principles of culture-historical epochs (periods) by Dmytro Tschizewskij and the theory of cultural circles (rings) by Leo Frobenius are compared. The hypothetical interaction of these theories in the works of the Ukrainian scholar and the German one is noted. The scientific conceptions of L. Frobenius are investigated. Biological relicts in cultural theories are considered. The research gives philosophical, literary, historical, ethnological, science of religion discourses.

Keywords: philosophy, Ukrainian Studies, culture-historical epochs (periods) theory, cultural circles (rings) theory, Platonism.